

ÇİNGİZ ƏLİOĞLUNUN AVANQARD POEZİYASINDA MƏNASƏS

Səbirə Rövşən qızı Müzəffərli 

AMEA-nın Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu, Bakı, Azərbaycan
Sabira.muzaffarli@lit.science.az

Çingiz Əlioğlu Çağdaş Azərbaycan poeziyasında avanqard təfəkkürü ilə seçilən nümayəndələrdən biridir. Şair yaradıcılığı boyu cürətli, eksperimental axtarışlar etmiş, fərdi üslubu, fərqli deyim tərzü və assosiativ təfəkkürü ilə diqqət çəkmiş və onu boz ədəbiyyatdan ayırmışdır.

Çingiz Əlioğlu avanqard poeziyada söz ifadəsi ilə yanaşı, səs poeziyası da önəmli mahiyyət daşıyır. O daim səs yaratdığı sehri hiss etmiş və onu poetik yaradıcılığına da yansıtmışdır. Şairin poeziyasında istifadə olunan səs və intonasiya fiqurları, alliterativ materiallar fəal səslənərək şeirin dilini ritmləşdirir, həm də mükəmməlləşdirir. Məqalədə Çingiz Əlioğlunun səs poeziyasının nümunələri əsasında ümumiləşdirmələr aparılmış, təhlillər verilmiş və Çingiz Əlioğlu poeziyasında səs poetik funksiyasının önəmi vurğulanmışdır.

Açar sözlər: Ç.Əlioğlu, avanqard, məna, səs, alliterasiya, ritm.

GİRİŞ

Avanqard meyillər Azərbaycan poeziyasına XX əsrin əvvəllərindən gəlmiş, sənətkarların poetik yaradıcılığında öz izlərinin görükdürməyə müvəffəq olmuşdur. Azərbaycan poeziyasında avanqard ruh bütün yaradıcılığı boyu novatorluq nissiyasını yerinə yetirən Rəsul Rza və onun ədəbi məktəbinin davamçıları sayılan Əli Kərim, Fikrət Qoca, Ələkbər Salahzadə, İsa İsmayilzadə kimi ünlü qələm ustalarının poetik panoramasında özünü büruzə vermiş və irəliləyən illərdə daha da qabarıq forma almışdır. Yaradıcılığında avanqard küləyin əsdiyi sənətkarlardan biri də milli özünə qayıdış dönməmində ədəbiyyata ilk yaradıcılıq qədəmlərini atan, poetik üslubu, intellektual təfəkkürü ilə seçilən nümayəndələrdən biri də Çingiz Əlioğludur. Şair yaradıcılığı boyu cürətli, eksperimental axtarışlar etmiş, fərdi üslubu, fərqli deyim tərzü və assosiativ təfəkkürü ilə diqqət çəkmişdir.

Səs poetikası da avanqard jest kimi 1960-1980-cı illərin şeir nümunələrində də xüsusi diqqət çəkir. Bu ona görədir ki, şair məhz bu səslərlə poetik ovqat yaradır, “bədi formanı səs ahəngi ilə, ondan törəyən assosiasiyaların köməyi ilə bəyənimli edir” [8, s. 13]. Səslərin alliterativ düzülüşü şeir dilində akustika yaradır, hər bir söz melodik səslənməyə istiqamətlənir. Alman bəstəkarı, esseist Rixard Vaqner yazır ki, “dil səs stixiyasının təşəkkülüdür, söz səs kütlələrinin toplusudur” [12, s. 143].

Çingiz Əlioğlunun dili də səs magiyası ilə sıx bağlıdır. Onun istifadə etdiyi hər bir səs özünəməxsus məna ilə yüklənmişdir. Söz və səs düzümü onun üçün mühüm əhəmiyyət daşıyan məqamdır. “Pıçıltı-pıçıltı tumurcuq açır, içimdə dirçələn bir səs pöhrəsi” [3, s. 77] deyən Çingiz Əlioğlu müsahibələrinin birində uşaqlıqdan səsə-sözə qarşı çox həssas biri olduğunu qeyd edir. Özü də bunu bilərəkdən etmədiyini deyir. “Bu əhvalat mənimlə başlayıb. Mən bəzən çalışıram ki, yazılarımda bu məqamlar bir qədər az olsun, fikrimi yayındırmasın. Amma həmişə istəyimə nail ola bilmirəm” [7]. Səs ideyanın özəyini təşkil edir. Səsi tapmaq, onu şeirə çevirmək şairdən cəsarət tələb edir. İ.A.Bunin yazırdı ki, “şeir yazmağa başlayanda əvvəlcə “səsi tapmaq” problemi ilə üzləşirsən. Münasib səs tapılan kimi hər şey öz-özünə düzəlir” [11, s. 55]. Sanki səslər bir-birini eşidir, biri-digərini dalınca çəkib gətirir və nəticədə şeirlərin plastikasını, ritmini yaradır. Beləliklə, “poeziyanın musiqisi yaranır” [9, s. 190].



ƏSAS HİSSƏ

Səs simvolikasından istifadə Çingiz Əlioğlu poeziyası üçün avanqard bir jestdir. Bu həm də onun fərdi üslubudur. Səs simvolikası ilə bağlı düşüncələri onun “Mənasəs” şeirlərində müfəssəl ifadəsini tapıb.

Mən əsas
Mənasəs
şair kimi
Məna-səs arası
qısa kəsə
iz aradım gözdüm.
Hər kəsə
Həssas qulaqlarçın
Səslər arasında
əlaqə mövcuddur dedim [6, s. 227].

Çingiz Əlioğlunun səs simvolizmi fenomeni mənadan uzaq hesab oluna bilməz. Məna olmazsa o poeziya sayılmaz. Ferdinand de Sössür səs və məna vəhdətinin obrazlı ifadəsini: “Dili kağız və rəqi ilə müqayisə etmək olar: fikir onun üz, səs isə arxa tərəfidir; onun arxa tərəfini kəsmədən üzünü də doğramaq olmaz. Bu dildə də belədir: fikir səsdən, səsi də fikirdən ayırmaq mümkün deyil” [1, s. 69] sözləriylə ifadə etmişdir. Bu şeirdə də şair məna-səs tandemində mənənin və səsin vacibliyini, onlar arasında gözəgörünməz sirrin, sehrin olduğunu vurğulamağa çalışıb. “Mənasəs” şeiri bir yandan da “vakkum poeziyası” təmsilçilərinə söz dəyənlər üçün kəskin cavab kimi səslənir: mən əsas // mənasəs // şairi kimi // sözlərin mənasız // bəzək-düzəyindən qaçdım // bayağı şöhrətin // bə-lirli ucuz // duzağından qaçdım // şeirin işvəli ənnik kirsən // mənnik deyildi // sözün düzünü // sərt sözün // mərd üzünü // xoşladım [6, s. 227].

Şairin “Mənasəs” neologizmi həm də Çingiz Əlioğlunun poetik təfəkkürünün etiraflarıdır.

Rüstəm Kamal “Dilin magik təcrübəsi - Çingiz Əlioğlu şeiri” məqaləsində SƏS poeziyasının özəlliyinin mətnlərin akustikasından irəli gəldiyini qeyd edir. Mətnin akustikasını şərtləndirən amillər alliterasiyalar, ritmik təkrirlərdir ki, bu da Çingiz Əlioğlu poeziyasında yetərincə istifadə olunub. Bu şeirlər həm də melodikliyi ilə oxucunu həyəcanlandırır. Elə şeirlər də var ki, bizi özlərinin məzmunu ilə cəlb edirlər, ancaq onların səs aspektini biz demək olar şüursuz şəkildə qəbul edirik (Tomas Eliot).

Çingiz Əlioğlunun da assosiasiyalardan, alliterasiyalardan, sətiraltı mənələrdən ibarət şeir poetikası mürəkkəbdir. “Amma şairin ustalığı ordadır ki, o yazdıqlarını elə bir enerji ilə yükləyir ki, oxucu onu anlamasa da duymaq istəyir və yaxud fəhm ilə anlamaq istəyir” [13]. Çingiz Əlioğlunun poeziyası “fəhm poeziyası” kimi qiymətləndirilir. Şairin səs mənzərələrindən yaranmış “Adi adam adı” şeiri fikrimiz üçün örnək nümunədir.

Adi
adam adı.
O da dünyadı.
Adlar
alay-alay
adlar
ada-ada
adda-buddadı.
Ad var –
Adi,
Ad var –
Buddadı! [3, s. 88].



Azərbaycan poeziyasında səs alliterasiyasından geniş istifadə olunub. Lakin Çingiz Əlioğlu tədqiqatçıları doğru qeyd edir ki, “dilimizin alliterasiya imkanlarından, məncə, poeziyamızda heç kim Çingiz Əlioğlu qədər genbol və uğurlu istifadə etməyib” [6, s. 8]. Alliterativ səs düzümü şeirin mürəkkəb poetik strukturu üçün incə sənət vasitəsidir. Çingiz Əlioğlu bu poetik üsulun mahir ustasıdır. Belə ki; “təkrir onun çox inandığı və güvəndiyi, şeirin fəlsəfini şərtləndirən poetik fiqurdur”; [10] təkrirlər sözlərin məna çalarlarını çoxaldır, şeirə yeni ovqat gətirir. Bu gün yenə bazar günü xəzri üzür xəzan xəzəlini

Yenə susur zəngin azar günü zökəm telefon

Xəzəllərin xəzridən bezar günü bazar günü

əzan günü bər-bəzəkli zənginlərin gəzən günü. [6, s. 261]

Yaxud “Bürkü” şeirini xatırlayaq.

Bürküdü...

Bu

Bekar bürkü,

Bekara bürkü

Kara gəlməz,

Avara bürkü

Yayın ortasında

Başə keçirtdiyən

Avar bürküdü [4, s. 142].

Şair hər iki şeirdə səs fəzası fonunda ilk öncə payızın və yayın ovqatını yaradıb. Hər iki şeir peyzaj lirikası kimi səslənsə də bu şeirlərdə səs alliterasiyaları şeirin məna və məzmununa kölgə salmır, vurğunu ictimai və siyasi problemlərin, sinfi münasibətlərin üzərinə salaraq diqqət mərkəzində saxlayır.

“Bürkü” şeirində yayın bürküsü birdən-birə kiçik müdirlərin basabashlı otaqlarının bürküsünə, “küçəyə çıxanda – tütüsü küçələrin avtobus bürküsünə, maşın bürküsünə”; “pulgir bazarların möhtəkir bürküsünə”; “radioların, televizorların antenasıyla efirə qarmaq atmış evlərə çatanda efirin bürküsünə” eləcə də Afrikanın, Çinin, Yaponiyanın “bürkü”sünə çevrilərək planetarlaşır. Göründüyü kimi artıq şeirin məzmunu özünü biruzə verir.

“Bürküdür...

Qardaş qırğını gedir

İranda.

Bürküdür...

Heç də xərcəng əleyhinə

çarə axtarmır

İsrail ələ keçirtmək

istədiyi uranda...

Bürküdü...

Aclıqla boğmaq istəyirlər

Kampuççi inqilabını.

Boğazımızdakı tikəyə saplanıb

Kampuççili ac körpənin baxışları.

Hindistanda yenə çəltik əkinlərini

yerlə-yeksən edib

üç ay kəsməyən musson yağışları...

Bürküdür...

Avropada raket əlindən

inə atsan düşməz yerə

tünlükdür!” [4, s. 143].



Ədəbiyyat o zaman ciddi sənət səviyyəsinə yüksəlir ki, orada əksini tapmış bir sıra problemlər milliliklə yanaşı, ümumbəşəriyyəti ilə də seçilsin. Yaradıcılıqda bəşəriyyətə nail olmaq üçün sənətkarın üz tutduğu mövzu bəşəri məzmunu, ictimai-əxlaqi mündəricəyə, həyatı əhəmiyyətə malik olmalı, ümumbəşəri və planetar problemlərə cavab verməlidir. Bu şeir parçası da səs magiyasından yaranmış bəşərin ağlayan səsidir. Çingiz Əlioğlu lokal və qlobal problemləri məhz bu şeirlə illüstrə edir. Şeirin sonunda isə: “Bu tülkü bürkünü // Tüklü bürkünü! // Götürün kürəyimdən, // Alın çiynimdən // Bürkü kürkünü...” [4, s. 143] misralarında “tülkü” və “tüklü”, “bürkü” və “kürkü” ifadələri alliterasiyalaşır və ümumbəşəri məna kəsb edir. Bu və bu qəbildən olan bütün şeirlərin mövzusu günümüz üçün hələ də aktualıq kəsb edir. Çingiz Əlioğlu bir şair kimi günün özündən çıxış etməyi bacırır.

Çingiz Əlioğlu şeirlərinin öz ritmi, öz intonasiyası var. O bütün şeirlərində mənasız söz oyunlarından uzaqdır. Çingiz Əlioğlunun avanqard nəfəsi sözdən daha çox səs assosiasiyalarına güvənir. Çingiz Əlioğlunun “Səs qalaktikasına” marağına məhz Azərbaycan dilinin imkanları və gözəllikləri vəsilə olmuşdur. Səslərin bir fəzada birləşməsi dilin potensial imkanlarından doğur və harmonik misralarda, bədii keyfiyyətli şeir sətirlərində dilin əzəməti, potensial gücü görünür.

Mən sözsüz şeirlər yazmaq istəyəm,
Təkcə səslər olsun, kəlmələrsə yox.
Öz doğma dilimdən səda, nidalar,
Yabancı lisandan gəlmələrsə yox [6, s. 56].

Səslərin yaratdığı səs mənzərələrinin qəribə sehri var. Bu sehri görən, duyan isə Çingiz Əlioğludur. Lakin Şair bu sehrin tək özünün deyil, oxucunun da görməyini, duymağını istəyir.

Ən böyük mənalar səslər arası
İstəyəm gizlənsin fasilələrdə.
Diqqətli oxucu fikir arasın
Misradan-misraya vəsilələrdə [6, s. 57].

Çingiz Əlioğlu şeirlərə başlıq seçmə mədəniyyəti ilə fərqlənir. Rüstəm Kamala görə, “bu, bir tərəfdən şairin mövzu repertuarının genişliyindən və yüksək zövqündən irəli gəlsə, digər tərəfdən istənilən mövzunu modern poeziyasının malı etmək istedadından gəlir” [5, s. 127]. Səs simvolizmi onun təkcə şeirlərində deyil, həm də şeir başlıqlarında da (*“Ramana romanı”, “Qarğa və qırğı”, “Azman ozan”, “Çalağan uçuşlu vaxt çaynağından”, “Çön bəri gəl, çön bəri”, “Yalannandıya”, “Adi adam adı”, “Bürkü”, “Əridi qar əridi”, “Bu gün yenə bazar günü xəzri üzür xəzan xəzəlini”, “Köpüb-daşır ərik bağı köpük-köpük çiçəkləyir”, “Qara fincan qəhvə qabı həzin soba yumaq pişik”, “Mənə nə var mənə var”, “Sekond hənd” və s.*) təzahür edir. Üzdən sakit görünən bu mətnlərin hər biri səs effektləri vasitəsiylə həyatın içindəki çox ciddi təbəddülatları qabardır. “əridi qar əridi // gecəyə dalan küçə dalanlar // bir daş – sümük // bir asfalt-dəridi // ərinə-ərinə əridi // dərin qalaqlar // əriyən hər buzda // ərindən gizli // görüş evində don soyunan // bir gözəlin madonna işvəsi var // əridi qar əridi // sevgisiz evdə soyunan-donan // hər qadın // ər evində qəribdi // qaranlıq qara qanadını // lüt-ürəyən küçə-meydanın üstə gəribdi” [4, s. 108]. Bir qədər yanıltmac təsiri bağışlayan bu ifadələr səs effektləri ilə diqqətə layiq və mənalıdır.

Çingiz Əlioğlunun poetik dilinin yaratdığı bədii ovqatın akustik rəngləri, danışq səslərinin poetik effektləri onun mətnlərinin struktur bütövlüyünün təmin edir. Şairin istifadə etdiyi assonanslar, alliterasiyalar, səs komplekslərinin akustikası Çingiz Əlioğlunun şeirlərinə monumentallıq bəxş edir. Şeirlərin səs akkordu bəzi məqamlarda təsvir obyektinin daxili mahiyyətini oxucuya intensiv şəkildə çatdırır.

Nəhs toros,
tərs toros,
düşüb tir-taraz toros!
Canavar can vermir, canı var!
Cəmi diri boz qurdlara

Yavuş düşməyin
nə bir təhri,
nə bir cəmi var [6, s. 89].

Şairin Səs təcrübəsi obrazın oxucu təxəyyülündə dolğun təsəvvür almasına meydan verir. Rüstəm Kamal bu priyomu Çingiz Əlioğlu'nun poeziyasının özəlliyi kimi görür və qeyd edir ki, şairin yaradıcılığında istifadə olunan “akustik kod özünü bərabər vizual kodu gücləndirir” [9]. Çingiz Əlioğlu şeirlərində Parisin, Tiflisin, Şirazın, bir sözlə gəzdiyi, gördüyü bütün coğrafi məkanların koloritli, yadda qalan obrazlarını görürük.

Tərifə sığmayan, türfə gözəllər
Trüfel ötürür lokantalarda.
Aralarında vifliyəmli
Aşkenazilər də var [6, s. 78].

YEKUN NƏTİCƏ

Azərbaycan ədəbiyyatının avanqard şairi Çingiz Əlioğlu poeziyada səs qalaktikasının parlaq nümunələrinin yaradıcısıdır. Poetik tamlıq, avaz və vurğu bütövlüyü, deyim ekspressiyası və poetik-fəlsəfi məna onun mətnlərində həmişəyəşəndir. Çingiz Əlioğlu'nun avanqard poeziyası bu günün mənzərələrini özündə görükdürərək aktuallığını qoruyub saxlayan nümunələrdir. Onun hər bir şeiri yeni bir sözün, novatorluğun parlaq nümunəsi kimi oxucu dünyasına yeni qapı açır. Bu da Çingiz Əlioğlu'nun yaradıcı erudisiyasının müxtəlifliyindən xəbər verir. “Həm metrik, həm tematik, həm temperament baxımından bəzən diametral əks və fərqli şeirlərin, polifonik stixiyanın sahibi olmaq olduqca çətin məsələdir, çox vaxt mümkün deyil. Çingiz Əlioğlu bu mənada yeganədir(!)” [2, s.10]. Çingiz Əlioğlu XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbiyyatında təsirli iz qoymuş bir yazardır. Şairin əsərləri ənənəvi ədəbiyyat formalarından və düşüncə tərzindən uzaq, müasir cəmiyyətin və insanın daxili aləminin mürəkkəbliyini təsvir etməyə yönəlmiş, insanın mənəvi və əxlaqi dilemması ilə bağlı dərin düşüncələr yer almışdır.

MİNNƏTDARLIQ

“Çingiz Əlioğlu'nun avanqard poeziyasında Mənasəs” adlı məqaləmin ərsəyə gəlməsində elmi rəhbərim AMEA-nın müxbir üzvü, Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatı şöbəsinin müdiri Tehran Əlişan oğlu Mustafayeva məqaləmi redaktə edib, lazımı tövsiyyələrini verdiyi üçün minnətdaram.

ƏDƏBİYYAT

1. Антонов, С. Слово. / С.Антонов. – Москва: Советская Россия, – 1974. – 94 с.
2. Babullaoğlu Səlim. Moskva-Bakı reysiylə bəyaz uçuş/ Ədəbiyyat qəzeti, – 2019. – s.10-11
3. Əlioğlu, Ç. Sevib unutduqlarım / Ç. Əlioğlu. – Bakı: Azər nəşr, – 1996. – 100 s.
4. Əlioğlu, Ç. Ruhumun həndəsəsi / Ç.Əlioğlu. – Bakı: Qapp-Poliqraf Korporasiyası, – 2003. – 384 s.
5. Əlioğlu, Ç. Fraqlar. (essələr, müsahibələr, düşüncələr) / Ç.Əlioğlu. – Bakı: Çinar-Çap, – 2006. – 294 s.
6. Əlioğlu, Ç. Qapı. / Ç.Əlioğlu. – Bakı: Təhsil, – 2014. – 448 s.
7. Əlioğlu, Ç. İstedadın qanunları insanlığın qanunlarına xidmət etməlidir / Ç.Əlioğlu. Kəsp, – 2016.
8. Hüseynov, M. Səsin poeziyası. / M.Hüseynov. – Bakı: – 2010. – 318 s.
9. Кожин, В.В. Как пишут стихи. О законах поэтического творчества / В.В.Кожин. – Москва: Просвещение, – 1970. – 239 с.
10. Kamal, R. Dilin magik təcrübəsi / R.Kamal. Ədəbiyyat qəzeti, – 2018. – 1 s.
11. Гриб, В.В. Проблема взаимосвязи образа и знака / В.В. Гриб. – Минск, Изд-во: Наука и техника. – 1978. – 168 с.



12. Штайн, К.Э. Язык. Поэзия. Гармония / К.Э.Штайн. – Ставрополь: – 1989. – 204 с.
13. Zal, E. Rəngarəng ovqatlar şairi. Çingiz Əlioğlu barədə fəza düşüncələri / 525-ci qəzet, – 2014. – s. 20.

THE MEANING OF WORDS IN THE AVANT-GARDE POETRY OF CHINGIZ ALIOGLU

S.R. Muzaffarli

Chingiz Alioghlu is one of the brightest representatives of modern Azerbaijani poetry with avant-garde thinking. Throughout his career, the poet made bold, experimental searches, attracted attention with his individual style, unique manner of expression and associative thinking, distinguished him from gray literature.

In the avant-garde poetry of Chingiz Alioglu, along with verbal expressiveness, sound poetry is also of great importance. He always felt the magic of sound and reflected it in his poetic works. Voice and intonation figures, alliterative material used in the poet's poetry actively sound, rhythmizing and improving the language of the poem. In the article, based on examples of Chingiz Alioglu's voice poetry, generalizations are made, an analysis is given, the importance of the poetic function of the voice in the poetry of Chingiz Alioglu is emphasized.

Key words: *Ch.Alioghlu, avant-garde, meaning, sound, alliteration, rhythm*

ЗНАЧЕНИЕ СЛОВ В АВАНГАРДСКОМ ПОЭЗИИ ЧИНГИЗА АЛИОГЛУ

С.Р. Музаффарли

Чингиз Алиоглу – один из ярких представителей современной азербайджанской поэзии с авангардным мышлением. На протяжении всего своего творчества поэт совершал смелые, экспериментальные поиски, привлекал внимание своим индивидуальным стилем, своеобразной манерой выражения и ассоциативным мышлением, выделял его среди серой литературы.

В авангардной поэзии Чингиза Алиоглу наряду со словесной выразительностью важное значение имеет и звуковая поэзия. Он всегда чувствовал магию звука и отражал ее в своих поэтических произведениях. Голосовые и интонационные фигуры, аллитеративный материал, используемые в поэзии поэта, активно звучат, ритмизируя и совершенствуя язык стихотворения. В статье на основе примеров голосовой поэзии Чингиза Алиоглу сделаны обобщения, дан анализ, подчеркнута важность поэтической функции голоса в поэзии Чингиза Алиоглу.

Ключевые слова: *Ч.Алиоглу, авангард, смысл, звук, аллитерация, ритм*